

KÖNYVSZEMLE

TÚRI Tamás, *Textustól a kontextusig. Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben a 16–18. század között, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 9 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2018), 319 pp.*

Túri Tamás könyve a szerző 2017-ben a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában benyújtott és megvédett doktori értekezésének a kiadásra átdolgozott változata. Aki figyelemmel kísérte a fiatal kutató tudományos tevékenységét, és annak publikációs listájára tekint, rögtön észre veheti, hogy a szerző több tanulmányt is közölt a kora újkori unitárius kommentárokhoz kapcsolódóan, amelyekben azok forrásait, idézési technikáit, eszmetörténeti beágyazottságát stb. vizsgálta. Jelen könyv az összes erdélyi kora újkori Jelenések könyvéhez írt unitárius kommentár számbavételét, valamint azok irodalomtörténeti és teológiatörténeti kiértékelését kínálja, amellyel a szerző nem titkolt célja, hogy kimutassa, a tárgyalt unitárius kommentárok módszereiket, eredményeiket és szellemtörténeti sajátosságait tekintve szervesen illeszkedtek az európai tudományos vérkeringés áramlatába annak ellenére, hogy Báthory István fejedelem „1572-es kiadott cenzúrarendeletétől kezdve az unitárius irodalom néhány munkától eltekintve kéziratosságba kényszer-

rült” (15. o.). A vizsgálat anyaga a „Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában és a marosvásárhelyi Teleki Tékában végzett célzott levéltári kutatások alapján” (16. o.) állt össze.

A könyv elején előszóként Ács Pál értékelő összefoglalója vezeti be az olvasót a könyv tematikájába (7–10. o.). Ezt követően a bevezető fejezetben már maga a szerző ismerteti kutatása célját, anyagát és módszereit (11–19. o.). Ennek kapcsán a szerző röviden vázolja, hogy a 16–17. századot a végidők váradalma határozta meg, amelyben a természeti és társadalmi katasztrófák a világvége előjeleiként éltek a köztudatban és csapódtak le a művészeti alkotásokban. Ennek teológiai fokmérője minden időben az apokaliptikus irodalom (elsősorban Dán és Jel) értelmezése volt, amelyben kezdetől fogva a végidők forгатókönyvét vélték felfedezni. Mivel a Jelenések könyvéhez írt erdélyi, unitárius kommentárokról mindezidáig nem készült átfogó munka, a könyv ennek a hiányosságának a pótlására vállalkozik.

Az első nagy egységet az *Egzegézés* alcím alatt találjuk meg, amelyben mindenekelőtt a fellelhető korpusz rövid bemutatása következik. Időrendben Karádi Pál, Bogáti Fazakas Miklós, Dersi Gergely, Derzsi Varga György, Uzoni Fosztó István és Gejza József kommentárjai, valamint az ismeretlen szerzőjű *Conciones vetustae ex Apocalypsi* magyarázat képezi a vizsgálat anyagát. A részletes elemzés előtt a szerzők rövid biográfiája és teológiai-történeti meghatározása kerül sorra. Itt a szerző lényegre törően kidomborítja a kommentárírók azon teológiai arcélét, amely majd fellelhető lesz a kommentárjaikban is. Így előtérbe kerül pl. a későbbi püspök, Karádi Pál személyénél a nonadorantista meggyőzés (23. o.), míg Bogáti Fazakasról is megtudjuk, hogy „a radikális antitrinitáriusok táborát erősítette” (27. o.).

A források bemutatása után az európai egzegézés kora újkori eszköztárát és új felismeréseit veszi lajstromba az *Értelmezés és modernitás* fejezet. Itt két szempont érvényesül: egyrészt azon teológusok újszerű munkássága kerül górcső alá, akik eredményeikkel a modern történetkritikai módszer előfutáraitként értékelhetőek, másrészt pedig közvetve, közvetlenül a tárgyalt kommentárookra is kimutathatóan hatottak. A 16. században mindenekelőtt Erasmus görög nyelvű Újszövetség-kiadása hozott nagy fordulatot, de a reformációval együtt egyre hangosabbá váltak a *sensus literalis* elsőbbségét követelő

munkák (Grotius, Le Clerc, Paleologus stb.). A bibliafilológia módszereivel megpróbálták új alapokra helyezni a dogmatikai megállapításokat, ahol az antitrinitáriusok körében a Jel fontos szerepet játszott. Paleologus a Jn 1,1 prológusában az „Isten volt az ige” kijelentést a Jn 19,13 versével hozza összefüggésben, ahol a „Hú és Igaz” neve „Isten igéje”. Az unitárius teológusok ez alapján úgy vélték, hogy eredetileg a jánosi szövegben is valami hasonló állhatott, amely az áthagyományozás során torzult (45–46. o.). Ezt a felfogást veszi át és képviseli Karádi és Bogáti Fazakas is a tárgyalt műveikben.

Ezzel szemben érdekes, hogy a református oldalon nem szenteltek túl nagy figyelmet a Jel-nek, bár kétségtelenül születtek munkák e téren. Kálvin talán nem írt kommentárt a könyvhöz, míg Zwingli még a kanonicitását is vitatta (53–54. o.). Ennek a kérdésnek külön fejezetet szentel a könyv (*Jelenések megítélése a 16–18. században*), amelyben vázlatos kutatástörténet is található a Jel-re vonatkozóan. A vizsgált kommentárok többsége állást foglal a kérdésben, és igyekszik igazolni a Jel könyve teológiai helyét. A szerzőség tekintetében két álláspont feszül egymásnak: az egyik János apostolt tartja szerzőjének (így Karádi, 56. o.), a másik Márkos Jánost (vö. ApCsel 15,37), Pál apostol és Barnabás segítő társát jelöli meg a Jel prófétájaként (így Bogáti Fazakas, 57–59. o. és Uzoni Fosztó, 62–65. o.). Türi ezek kapcsán nagyon

jól hangsúlyozza és bontja ki az ilyen megállapítások teológiai vetületeit, amelyek a felekezetek közötti dogmatikai viták fényében izgalmasak.

A fentebb tárgyalt adatok azonban mind csak előtanyulmányul szolgálnak a tulajdonképpeni elemzéshez, amelyre a *Reformáció, egzegézis, Apokalipszis* fejezetben kerül sor. A kommentárok bemutatása többnyire rövid idézetek formájában történik, amelyeket tömör elemzés követ. Az olvasó így közvetlenül követni és ellenőrizni tudja mindazt, amit eddig olvasott, és mintegy párbeszédbe kerülhet mind a kora újkori kommentárírókkal, mind a kézben tartott kötet szerzőjével. Nagy vonalakban egy elmozdulás figyelhető meg a történeti megközelítéstől a spirituális megközelítésig, amely nagyjából a kronológiát követi. Bogáti Fazakas a *sensus literaris*ra fekteti a hangsúlyt, és azt mondja, a Jel könyve e zsidók felett mond ítéletet, mivel elfordultak Jézustól, és a pogányoknak hirdeti a megtérést (69. o.), műfaja pedig prófécia: „régí írásokat [...] tudja szabni üdözhöz”. A jelenre vonatkozó, spirituális értelmezés, amely a reformáció korában gyakran a katolikus egyházzal való polémiát jelentette, csak a „hasonlottsággal való alkalmazás” elve alapján igazolható.

Referenciaként egy református kommentár elemzése is helyet kap: Melius Juhász Péter értelmezése, amelyben a történeti értelmezés egyáltalán nem tör olyan elevenen felszínre,

mint Bogátinál; nála átmenet nélkül történik a váltás a jelenből a jövőre (95. o.). Hasonlóan jár el Karádi is, bár nála elkülöníthető a két szint, a *sensus literalis* és a *sensus spiritualis*. A 17–18. században azonban a hangsúly egyértelműen áttevődik ez utóbbira. A *Conciones vetustae ex Apocalypsi* az egész Jelenéseket a jelen gyülekezetek helyzetére és jelen lévő teológiai csatározások allegóriájaként érti (139. o.). Dersi Gergely István és Derzsi Varga György is (12–147. o.) a lelki értelemre figyelnek inkább.

Természetesen ezek a jelenségek nem önmagukban értelmezendők, így a szerző folyamatosan gondot fordít a kommentárok forrásainak bemutatására, amelyekkel vitáznak vagy éppen egyetértenek az írásmagyarázók. Nemcsak tudománytörténeti, hanem általános érvényű tanulásként ezekből levonhatja magának az olvasó, hogy az unitárius kommentárok felhasznált anyagában jócskán akad református értelmezés, amelyeket nemcsak cáfolandó véleményként, hanem adott esetben követendő magyarázatként tár olvasói elé a kommentár. Derzsi Varga pl. mind Bullingertől, mind Meliustól idéz (147. o.), míg Ajtai Kovács Jakab egész prédikációsrészeket vesz át a református Szőnyi Nagy Istvántól és alkalmaz a saját teológiai kontextusára (262–267. o.). Ugyancsak érdemes odafigyelni a polemikus élű kijelentésekre, amelyeket ma is a felekezetközi szakadékok fenntartása ér-

dekében idéznek és tartanak számon egyesek. Való igaz, hogy Karádi kiterjeszti az antikrisztus fogalmát a szentháromság hívekre (108. o.), és Melius úgy fogalmaz az unitáriusokra vonatkozóan, hogy „ördög tudományából teremtett hazug és gyilkos tanítók” (110. o.), de ez nem volt egyéb, mint a már említett apokaliptikus nyelvezet korabeli időszakra történő alkalmazása, bibliai fogalmakkal dolgozó megfogalmazás. Ugyanaz a Karádi Lutherrel kapcsolatosan azt is írja, hogy „szegény Luther Márton”. De még Bogáti is a pápaság ellen támadó, a „kezdeti megvilágosodást megalapozó” reformátort látott benne (115. o.).

Az elemzés eredményeként (177–182. o.) a szerző megállapítja, hogy az unitárius teológia és írásmagyarázat egyáltalán nincs lemaradva az aktuális európai trendekhez képest, mi több, annak ellenére, hogy a művek kézirat formában maradtak, és nem nyerhettek széles olvasótábor, kiforrott művekként értékelhetők. A kommentárok széles forrásanyagot ölelnek fel, sőt egymással is kimutatható intertextuális kapcsolatban vannak, valamint szerzőik alapos filológiai ismereteiről adnak bizonysgot.

A Jel egzegézisének általános bemutatás után a könyv még két nagyobb fejezetben tematikusan tárgyal további két, a reformáció korában nagyon is virulens kérdést: a millenarizmust és a mártírságot. Az előbbi különösen azért érdekes, mert a Kénosi Tőzsér János és

Uzoni Fosztó István által összeállított egyháztörténetben, a Heltai nyomda irodalmi termékeinek felsorolásában szerepel Daniel de Breen egyik chillasza, a zsidók megtérését szorgalmazó műve (*Explicatio locorum/ Amica disputatio* ide ld. 203–204. o.). De Breen úgy vélte, hogy Krisztus ezeréves uralma alatt a zsidók megfognak térni, és elismerik a messiást. Ez a fajta millenarista gondolkodás, ill. ennek közvetett hatása a zsidókhoz és vallási irataikhoz való pozitív viszonyulásban érhető tetten az unitárius művekben is.

Az utolsó nagy fejezetben (*A hagyományok találkozása*) a *Conciones vetustae ex apocalypsi* áll a középpontban és annak elemzése kerül sorra. A krisztológia tekintetében érdekesség, hogy mind adorantista, mind non-adorantista vélemények megfogalmazódnak benne, amely a kortárs unitárius teológia belső vitáit tükrözi. Ezután a kommentárokból alkalmazott prédikáció műfaji elemzése következik, ahol érdekes módon a „kegyes életre való buzdítás [...] a kegyességi olvasmány felé is megnyitja a szöveget” (251. o.). Ezzel a Jel-kommentárok elemzése le is zárul. Kitekintésként a szerző egy olyan prédikációs kötetet vesz szemügyre, amelyben a Dán-hez is vannak igehirdetések, és így jó kiegészítői, bizonyos mértékig fokmérői az eddig elmondottaknak. Ennek vizsgálata is az előzőekben feltárt tendenciákat igazolja vissza.

Túri Tamás könyvének, mint minden forrásfeldolgozásnak, már a létezése is hiánypótló és óriási érték. Még inkább örvendhetünk e kötet megszületésének, mivel a szerző kompetens kutatóként és az érvelés szempontjából biztos kézzel vezeti végig az olvasót a feldolgozott anyagon. A kommentárok által betekintést nyerhetünk a kora újkori teológiatörténet dogmatikai vitáiba, amelyek továbbviszik és a sorok között megjelenítik a reformáció korában felvetődő konfesszionális ellentéteket és kérdéseket. Derzsi Varga maga panaszkodik a felhasznált Karádi-szöveg nehezen olvashatóságára. Az olvasónak azonban nem lehet panaszja Túri Tamásra, aki írásait a többiekével együtt alapos gonddal forgatta át betűről betűre és tárta a tudományos közönség elé. A könyv nincs híján az egyéni ötleteknek és az innovatív megállapításoknak sem. Ennek legszemléletesebb példája, amikor *Conciones vetustae ex apocalypsi* tanulmányozása közben a szerző felfigyel arra, hogy az íráskép nagyon hasonlít Ajtai Balázs főjegyző kézírására. Ezt szavak kézírásos egymás mellé helyezesével igazolja, hogy aztán az olvasó maga is elképzelhetőnek tartsa a nagyon óvatosan megfogalmazott hipotézist: a *Conciones vetustae ex apocalypsi* Ajtai Balázs írhatta le valamikor 1635–1639 között (233. o.).

Egy ilyen, tudományos határokon mozgó munkának természetesen megvannak a gyengéi is, hiszen nem lehet

egy irodalomtörténeti, egyháztörténeti, dogmatörténeti, egzegetikai eredményeket értékelő munka minden tekintetben kimerítő és minden szempontnak megfelelő. Ha egy egzegéta olvassa végig a könyvet, a bevezető után várja, hogy a sokat emlegetett bibliafilológia néhány érdekes példáján elidőzhet majd. Azonban kevés ilyen jellegű példa szerepel a könyvben. A feldolgozott esetek nagyrésze sokkal inkább a kommentárirók játékát tükrözik a szavakkal mintsem a szűkebb értelemben vett filológiát. (Ez alól talán csak a 160. o. lévő példa az egyetlen kivétel, amely azonban más szempontból problémás.)

A másik átgondolandó dolog a szerző azon véleménye, miszerint a kommentárok a *sensus literalis* elsődleges keresésével koruk egzegetikai élvonalába pozicionálták magukat. Az való igaz, hogy a reformáció és a protestantizmus berkeiből nőtt ki az a módszer, ami ma a tudományos diskurzust egyeduralnoként határozza meg, és amelyet történetkritikai módszernek nevezünk. De ennek győzelme a reformáció korában egyáltalán nem volt annyira stabilan előrelátható. Kétségtelen, hogy a történetkritika előfutárai mindig is jelen voltak a teológiatörténetben, de az egzegézis és a biblikus tudományok diadalma és a dogmatikáról történő leválása elég kései jelenség, és a kutatás dátum szerint a kora újkor végére, 1787-re teszi, amikor J. Ph. Gabler székfoglaló beszédével

mintegy végérvényesen létre hívta a mai értelemben vett biblikus tudományokat. Csak ezután alakulnak meg a külön ó- és újszövetségi biblikus tan-székek, amelyek kimondottan a szöveg történeti dimenzióját kívánják feltárni éppen a dogmatika ellenében.¹

Természetesen a *sensus literalis* léte-zése, azaz a szövegek elsődleges, betű szerinti jelentésének feltételezése teljesen világos volt minden időben.² Még az oly híres allegorizáló egyházatyák, mint Órigenész is tisztában voltak, hogy a szövegnek van egy történeti be-ágyazottsága, de számukra nem ez volt a döntő.³ Számukra az aktuálisnak vagy éppen idő felettinek tartott lelki

értelem volt elsődleges, de korántsem naivitásból vagy tudatlanságból. Végig ott lappang a történeti háttér feltárása vagy háttérbe szorítása a teológiatörté-netben. Augusztinustól Aquinói Tamásig az írásmagyarázók tisztában voltak a *sensus literalis* jelentőségével, de általában nem elégedtek meg vele.⁴ A reformáció azért erősít rá a történeti háttérre, mert ezáltal is támadni kívánta a katolikus egyház tanítását, amely lényegében a *sensus spiritualison* alapult, és a saját új *sensus spiritualisát* dolgozhatta ki általa. De ahogyan azt a műben a tárgyalt Melius kommentárja is mutatja, a reformáció korában sem lett a későbbi történetkritikai módsze-rekhez közelálló egzegetikai eszköztár alkalmazása magától értetődő. A fentiek értelmében kérdés marad tehát, hogy miért ilyen fontos az unitárius kommentáríróknak a *sensus literalis*, miért ebbe az irányba élezik ki értelmezéseiket ahelyett, hogy megeléged-nének koruk kevésbé történeti magya-rázataival. A kérdés minden bizonnyal megérne egy behatóbb átgondolást. Ezen a helyen csak intuitív sejtésként fogalmazható meg, hogy talán az unitarizmus kezdetektől jelenlevő racionalitása lehet e jelenség eredője. Dávid Ferenc úgy él az unitárius köz-tudatban, mint aki igehirdetésében és

¹ Ld. Bernd JANOWSKI, „Biblische Theologie” in *Religion in Geschichte und Gegenwart* (4-te Edition), I, eds. Hans Dieter BETZ, DON S. BROWNING, Bernd JANOWSKI, Eberhard JÜNGEL (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1998), 1544–1549. Jörg JEREMIAS, „Az ószövetségi teológia fő problémái” in *Tanúságtétel, vita, pártfogás. Találkozások W. Brueggemann teológiájával*, szerk. BALOGH Csaba (Kolozsvár–Zoetermeer: Exit – Boekencentrum Uitgevers, 2014), 36–37.

² Ld. ide magyar nyelven: Brevard S. CHILDS, „A biblia szó szerinti értelmezése régen és ma”, in *A sensus literalis hermeneutikai kérdései*, szerk. Fabiny Tibor, Hermeneutikai Füzetek 25 (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 2001), 41.

³ Ld. Charles J. SCALISE: „Origen and the *Sensus Literalis*”, in *Origen of Alexandria: His World and His Legacy*, ed. Charles Kannengiesser and William L. Petersen (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1988), 117–129.

⁴ Charles J. SCALISE, „The ‘Sensus Literalis’: A Hermeneutical Key to Biblical Exegesis”, *Scottish Journal of Theology* 42, 1 (1989): 45–65.

hitvitáiban mindig a ráció felől közelített a kérdésekhez, és így akart eljutni a szívhez.⁵ A józan ész mérlegelő szerepe pedig Dávid Ferenc örökségén keresztül az unitárius teológia egyik markáns jellemvonása maradt végig a teológia-történetben.⁶ Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy vajon nem ez a „bibliakritika” módszereit alkalmazó egzegézis eredője? Még érdekesebb kérdéskör látszik ilyen tekintetben kibontakozni, ha figyelembe vesszük, hogy a bemutatott kommentárok közül az időrendben későbbiek egyre kevésbé figyelnek a *sensus literalis*ra. A könyv egy ilyen-szerű kutatás jó kiindulópontja lehet, ami tovább pontosítaná a feltárt eredményeket.

⁵ Ld. GELLÉRD Imre, „Dávid Ferenc mint prédikátor”, *Keresztyén Magvető* 85, 2–3 (1979): 149.

⁶ SZABÓ Árpád, „Dávid Ferenc”, in *Erdélyi Panteon I*, szerk. Jánosházy György (Marosvásárhely: Mentor, 1998), 32.

Textus és kontextus. A cím találóan foglalja össze a könyv témáját: az unitárius írásmagyarázók saját koruk konfesszionális kontextusához mérten bontják ki a textust, a Jelenések könyvét. Irományaik tanulmányozása közben az olvasó rácsodálkozhat, mi minden változott és mi minden maradt változatlan egy-egy téma kapcsán a teológiatörténetben. A forrongó egzegetikai és konfesszionális viták hangulatát jól illusztrálják a kötetben időnként megjelenő Jean Duvet 16. századi *L'Apocalypse figuree* ciklusához tartozó metszetei. A kép, a textus, a kontextus és a kommentár így képezi 319 számozott oldal anyagát, amely, ahogyan az egy jó könyvhöz illik, további gondolkodásra készíti az olvasót, és számos új, izgalmas kutatás és kérdés felé ver hidat.

Kató Szabolcs Ferenc

Ulrich Andreas WIEN, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und Wirkungen der Reformation* (Schiller Verlag: Bonn-Hermannstadt, 2017), 231 pp.

Az erdélyi reformáció nemzetközi együttműködésben történő kutatását konferenciák szervezésével és kötetek gondozásával is elősegítő Ulrich Andreas Wien, az Universität Koblenz-Landau keretében működő Institut für Evangelische Theologie professzora tanulmánykötetében az elmúlt évek ter-

mését gyűjtötte össze. Már a címek felsorolása – *A vallásszabadság az élenjáró régióknak számító Erdélyben; A vallási tolerancia alapjai és korlátai a 16. században; A humanista városi reformáció Brassóban és két főszereplője, Johannes Honterus és Valentin Wagner; A reformáció Erdélyben. Helyi vonások*